

Юлія Кузьменко, Ольга Корнас

КАНОНИ ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОЗВІЛЛЯ ВЧИТЕЛІВ ПРОВІНЦІЙНИХ МІСТ І СІЛ УРСР У 1945–1980-Х РОКАХ

У статті висвітлено повсякденне життя радянських вчителів провінційних міст та сіл у другій половині ХХ ст. Представлено канони зовнішнього вигляду вчителів СРСР (одяг, зачіска, макіяж, аксесуари) та його еволюція протягом 1945–1980-х років. Розглянуто питання організації дозвілля вчительської інтелігенції із залученням архівних матеріалів та спогадів.

Ключові слова: радянська інтелігенція, повсякденне життя, матеріально-побутові умови, мікроісторія, ХХ століття.

Система освіти для радянської влади від початку її становлення була однією із найбільш пріоритетних галузей, адже вона давала широкі можливості для формування нового типу людини — Homo Sovieticus — як основи майбутнього комуністичного суспільства. Тож сама постать шкільного вчителя чи викладача вишу мала бути для учнів та студентів зразком комуністичної моралі, ідейної переконаності та принциповості. Особисте життя перших завжди було під пильним наглядом Комуністичної партії Радянського Союзу. Зовнішній вигляд вчителів був чітко регламентований. Одяг, зачіска, макіяж — все це мало бути канонічно витриманим, а дозвілля — цілеспрямованим на самоосвіту або суспільно-корисну діяльність.

Вище зазначені аспекти вчительського повсякдення СРСР та УРСР другої половини ХХ ст. дослідженні науковцями фрагментарно. Характерною рисою радянської історіографії була зацентрованість на функціях радянських вчителів у суспільстві; образ вчителів, як і трудової інтелігенції загалом, мав яскраво позитивний характер. Вони були певним уособленням «кращих» представників радянського суспільства, бо хто ж будуватиме комунізм, як не «кращі». Недоліки освітньої інтелігенції, як і системи освіти загалом, або замовчувалися, або визнавалися несуттєвими.

Сучасна історіографія позбавила радянську освітянську інтелігенцію глянцевої ідеальності, проте приділяє їй занадто мало уваги: лише деякі аспекти повсякденного життя радянських освітян висвітлені у спеціальних дослідженнях. Зокрема, дозвілля шкільних вчителів у СРСР висвітлено в роботах російських вчених Н. Белової та О. Чашухіна. У сучасній вітчизняній історіографії, незважаючи на наявність значної кількості досліджень, присвячених інтелігенції радянського періоду (В. Даниленко, О. Коляструк, О. Булгакова, М. Кузьменко, О. Прохоренко), шкільні вчителі, а тим більше їхнє повсякдення, залишаються поза увагою.

Джерельною базою дослідження стали переважно усні свідчення опитаних авторами респондентів, особисті архіви авторів та архівні матеріали шкільних музеїв, серед яких чільне місце зайняли документи, що зберігаються у Музеї історії загальноосвітньої школи № 9 м. Фатів.

Мета статті — висвітлити правила зовнішнього вигляду вчителів СРСР у другій половині ХХ ст. та організацію їхнього дозвілля на українських матеріалах.

Протягом всього повоєнного десятиліття населення СРСР відчувало на собі труднощі з придбанням одягу та взуття: промислові товари, як і продукти харчування, видавали по картках¹. Відповідно образи вчителів протягом 1940-х — 1950-х років дуже схожі. На невелику заробітну плату вони могли собі купити лише найнеобхідніше. Зазвичай у гардеробі шкільних педагогів був один комплект одягу. Всі респонденти, описуючи своїх вчителів, стверджували, що їхній одяг був переважно темним, скромним і доволі стандартним. На роботу педагоги-жінки одягали сукні, строгі костюми, сарафани, чоловіки — переважно костюми. Проте вчителі, які повернулися з фронту, продовжували носити військовий одяг. За спогадами вчительки Н. Кобилянської: «Пальто видали по талону, шапочку подарували на 8 березня...»² Люди у ватниках та вживаних

¹ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. Москва, 2000. 230 с. URL: <http://vkist.ru/download/7830.pdf> (дата звернення: 11.08.2018 р.); Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)*. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 2. С. 177–208. URL: http://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Povoienna_Ukraina_narysy_sotsialnoi_istorii_druha_polovyna_1940-kh_seredyina_1950-kh_rr_ch_12.pdf (дата звернення: 09.08.2018 р.).

² Музей історії Фатівської середньої загальноосвітньої школи № 9 (далі — МІФСЗШ № 9). Ф. 4. Спр. 0474.

чоботях були нормою навіть для столиці. Купити нову одягу після відміни карткової системи було складною справою. Жіноча вовняна сукня коштувала 510–560 крб, чоловічий костюм — 1400–1500 крб. У сільській місцевості вчителі одягалися гірше. Причиною тому були постійні затримки заробітної плати, відсутність магазинів та необхідних товарів. Іноді педагоги носили домотканий одяг, лапті або валянци³. Проте в кінці 1940-х — на поч. 1950-х років кожна сім'я намагалася придбати швейну машину. У цей час типовим одягом була саморобна куртка — «москвичка», зроблена з двох шматків тканини, які підходили за кольором та фактурою. Ці куртки частіше носили молоді люди. Шили з доступних тканин — ситцю, сатину, сукна. Н. Белова цитує відповіді респондента щодо зовнішнього вигляду сільської вчительки 1940-х років: «Моєю вчителькою була Марія Андріївна — жінка білолиця, низенька, майже не відрізнялася від дівчат з 4-го класу. Одягалася дуже скромно, як сільські дівчата». Про педагогів поч. 1950-х років: «Моя перша вчителька — Анна Олександрівна Хробостова одягалася завжди акуратно. Пам'ятаю її шифонову сукню срібного кольору... Вона тоді була молода, світловолоса, з короткою зачіскою, струнка». Здебільшого у жінок-вчителів макіяж був відсутній. Часто вони мали коротке волосся, якщо ж траплялися довговолосі вчительки, то неодмінно збирали його у «пучок»⁴.

Повоєнна повсякденність в УРСР запам'яталася сучасникам в сіро-зеленому кольорі шинелей і гімнастерок. Непоодинокими були випадки, коли необхідне вбрання перешивали зі старих залежаних речей, постільних простирадл, чоловічих піджаків і брюк, власники яких не повернулися з війни⁵.

На початок 1960-х років вчителі дозволяли собі лише злегка підфарбовувати волосся, а вже через 10 років, у 1970-х, фарба для волосся і макіяж стали нормою життя. Практично всі вчителі користувалися губною помадою. Зі спогадів учениці про зовнішність першої вчительки: «Носила зачіску, волосся світло русаве. Носила окуляри. Одяг скромний, неяскрава спідниця з жилеткою або сарафан з білою блузкою». (Записано зі слів Малиновської Олени Павлівни, 3.11.2014). Верхній одяг учителів також нічим не відрізнявся від одягу решти населення: пальто

нижче коліна нейтральних кольорів (чорне, біле, сіре, бежеве)⁶.

Дрес-код учителя періоду «застою»: для чоловіків — костюм-двійка разом з легкими вельветовими куртками, для жінок — сукні з легких тканин, трикотажні кофтинки, шовкові блузки, однак каблуки за неофіційним правилом не мали перевищувати 4–5 см.

З 1970-х років жінки-вчителі одягали плаття та блузи з різноманітними квітковими та геометричними принтами. Легкі ситцеві блузи часто поєднували з юбками довжиною до колін або до щиколотки. У 80-ті роки ХХ ст. жіноча частина вчительства змогла одягнути брючні костюми. (Записано зі слів Корпас Ельвіри Йосипівни, 30.10.2014).

У 1960-х роках в моду почали входити високі зачіски. Педагогам теж вони були до вподоби. Часто можна було побачити вчителів (особливо молодих) зі знаменитою зачіскою «бабетта». Найцікавіший період в історії моди, котрий не оминув і вчителів на українській території, — це 1970-ті роки. Перше з чим асоціюється цей період — начесане волосся. Проте вчителі мали робити такі зачіски дуже обережно, аби це не виглядало вульгарно та гіпертрофовано. Також часто педагоги завивали своє волосся в акуратні локони. Дедалі популярнішими серед жінок стають короткі стрижки: гаврош, паж, піксі, каре⁷. У 1980-х вчителі робили хімічну завивку волосся. Тривала мода на короткі стрижки та «гульки». Довге розпущене волосся, як і раніше, вчителям носити заборонялося. (Записано зі слів Корпас Ельвіри Йосипівни, 30.10.2014). У вчителів чоловічої статі часто можна було побачити бакенбарди та зачіски з довжиною волосся 4–5 см⁸. Чоловіки-вчителі теж мали бути акуратно зачесаними та підстриженими. Ті, у кого були вуса чи борода, ретельно слідкували за тим, щоб вони не втратили естетичний вигляд. Категорично заборонялося фарбувати волосся в надто яскраві кольори, аби не привертати увагу учнів. Та й взагалі в радянському учительському колективі це викликало осуд. (Записано зі слів Мальованого Едуарда Олександровича, 5.11.2014).

Основні вимоги до зовнішнього вигляду вчителів у Радянському Союзі мало чим відрізнялись від правил сьогодення. Одяг мав бути естетично витриманий, ошатний, гарний, у кольоровій гамі переважали помірно насичені барви. Стиль одягу діловий, але на радянський лад він здавався скоріше сіро-буденним. Стосовно одягу вчителів чоловічої статі, то він не відрізнявся різноманітністю. Чоловіки-освітяни носили ділові костюми, сорочки та краватки. Костюмів було

³ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. С. 56.

⁴ Белова Н. Повседневная жизнь учителей. Москва: ИЭА РАН, 2015. URL: http://static.iea.ras.ru/books/Belova_Everyday_Life_of_teachers.pdf (дата звернення: 09.08.2018 р.).

⁵ Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. С. 177–208.

⁶ МІФСЗШ № 9. Ф. 4. Спр. 0445.

⁷ МІФСЗШ № 9. Ф. 4. Спр. 0490.

⁸ МІФСЗШ № 9. Ф. 4. Спр. 0445.

кілька для зміни. Взуття було завжди чистим, відремонтованим. Але за браком коштів вчителі не завжди могли придбати собі взуття, що відповідало б сезону. Тому нерідко у викладачів були захворювання, пов'язані з переохолодженням ніг. (Записано зі слів Корпас Ельвіри Йосипівни, 30.10.2014).

Якщо жінки-викладачі надягали прикраси, то останні не мали привертати до себе увагу. Оскільки в моду входили масивні та яскраві прикраси «в стилі диско», то за зовнішністю вчителів уважно стежили. (Записано зі слів Запашної Світлани Олександрівни, 1.11.2014).

Особливу увагу звертали на вигляд рук, що мали бути завжди чистими та вимитими, без слідів залишку чорнила. Були випадки, коли тему брудних рук вчителів виносили на колективне обговорення. Нігті мали бути підстриженими та чистими. Заборонялося фарбувати нігті в яскраві кольори. (Записано зі слів Запашної Світлани Олександрівни, 1.11.2014).

Більшість вчителів, слідуючи цим правилам, виглядала сіро, буденно, непомітно. Зі спогадів про вчителя 1970-х років: «Альбіна Федорівна Кузнецова: одяг, зовнішність, зачіски відповідали уявленням про школу 70-х: коротка стрижка, практично був відсутній макіяж (злегка підфарбовувала губи в природний колір), коричневий костюм і однотонні блузки, обов'язково спідниця (брюки в той час вчителі не носили)»⁹.

Проте були вчителі, котрі все-таки вміли, не порушуючи правил, виглядати ефектно та елегантно. «Моя вчителька з літератури була настільки ефектна жінка: яскрава, емоційна, з гарною зачіскою, завжди з макіяжем, з посмішкою на обличчі, дуже красиво одягнена». (Записано зі слів Запашної Світлани Олександрівни, 3.11.2014). Здебільшого це були педагоги, що якимось чином мали доступ до імпортного одягу. Часто, аби не витратити гроші на нову річ, котра коштувала дорого, вчителі просто перешивали старий одяг.

Брюки для жінок-викладачів були заборонені. У гардеробах більшості вони, звичайно, були, проте вдягати на роботу такий одяг не дозволялося. Лише в другій половині 1980-х років вчительки, здебільшого молоді за віком, почали носити брючні костюми.

Порушення правил зовнішнього вигляду загрожувало звільненням з роботи та виключенням з партії. (Записано зі слів Романюка Миколи Андрійовича, 1.11.2014).

Дотримуватися балансу між роботою та відпочинком було дуже складно. 80 % часу вчителі

витрачали на роботу: перевірку зошитів, підготовку до занять, суспільно корисну роботу. Домашнім справам та відпочинку виділялося лише близько 20 % часу. Зі спогадів педагога 1940-х — 1950-х років: «На першому місці була робота. Всі шкільні та робочі моменти були важливішими за наш побут та дозвілля»¹⁰.

До кінця 1940-х років більшу частину території УРСР було радіофіковано. У кінці 1945-го року почався випуск вітчизняних телевізорів. Проте у побуті вони були великою рідкістю. Їх встановлювали у громадських місцях. Популярними місцями масового відпочинку залишалися парки культури та відпочинку, будинки культури та клуби. Люди, які жили у тісних приміщеннях, проводили вільний час на подвір'ї. Тут споруджували спортивні майданчики. До речі, для багатьох педагогів спорт був улюбленим видом дозвілля, майже у кожній родині були лижі, ковзани, м'ячі.

Найдоступнішою формою проведення вільного часу був похід у кіно. Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років вийшла понад сотня нових фільмів. Найбільшу популярність мали фільми про війну — «Молода гвардія» та «Повість про справжню людину», зняті в 1948 р. Інша поширена тема для кінематографа повоєнних років — мирне життя, ідейне та громадянське дорослішання людини (фільми «Велика сім'я» та «Діло Румянцева» 1950-ті роки). Популярною була комедія «Кубанські козаки». Також на радянських екранах з'явилися і так звані «трофейні фільми». Комедійні, музичні та пригодницькі, вони були безпечні з точки зору ідеології, тому їх показували у кінотеатрах.

У 1960-ті — 1980-ті роки спостерігалися відмінності між організацією дозвілля вчителів міської та сільської місцевості. Сільські педагоги відпочивали влітку, переважно у своїх селах. Виїхати до моря вони не мали змоги через відсутність коштів та господарство, за яким потрібен був догляд. Також вчителі з села часто виступали перед місцевим населенням з концертними програмами, співаючи пісні, читаючи вірші, організуючи вистави. Найбільш розповсюдженими були 1–3-денні екскурсії з сільської місцевості до великих міст, аби відвідати цирк, театр, музеї тощо. Влітку організовували виробничі бригади з вчителів та старшокласників для заготівлі сіна для колгоспу.

У деяких вчителів з міського населення 60-х — 80-х років ХХ ст. з'явилася можливість відпочивати на морі. Однак на те, щоб відпочити разом з чоловіком, грошей не вистачало. Тому їздили на море по черзі. Також у цей час набула

⁹ Интеллектуальный слой в советском обществе. Некоторые характерные черты советской интеллигенции. URL: <http://www.samisdad.com/5/55/554-4gl1.htm> (дата звернення: 05.08.2018 р.).

¹⁰ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. С. 198.

розповсюдження така форма організації дозволяла вчителів разом із учнями, як екскурсія¹¹.

Серед найпоширеніших видів дозволяла виділялося читання. Обмін книжками з друзями, товаришами по службі, відвідування бібліотеки, прагнення створити власну бібліотеку були важливими складниками поведінкової стратегії вчителів. Намагались купити книжки (переважно художні) за будь-яку можливість. Коли був дефіцит останніх у 1970-х — 1980-х роках, їх часто можна було придбати в сільських книжкових магазинах під час відряджень або відвідування села. Тут лежали на полицях книжки, які моментально розкуповували в місті. Найчастіше читали радянську і зарубіжну класику. Рідше — модні в кінці 1960-х — на початку 1970-х роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита» і повість О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича». Обов'язково підписувалися не лише на газети, а й журнали — суспільно-політичні, літературні, професійні та ті, що пов'язані з хобі й захопленнями. Ціна на них була доступною. Жінки вели зошити (альбоми, блокноти), куди записували вірші й пісні, котрі їм подобались¹².

Учителі брали участь у художній самодіяльності: концертах, виставах, співали в хорі. Існували аматорські об'єднання — клуби самодіяльної пісні. Вчителі любили також читати вірші, особливо С. Есеніна, Є. Євтушенка, Б. Ахмадуліної, В. Тушної. Кілька разів на місяць відвідували театри, концерти популярної музики; якщо була можливість — слухали оперету (гастролю) й органну музику (в інших містах). Часто бували в кінотеатрі. Відвідували музеї у своєму та інших містах, виставки картин, фотографій. Прагнули купити туристичні путівки з метою подивитися пам'ятки культури в СРСР і за кордоном, але далеко не всі мали таку можливість. Багато предстваників учительської інтелігенції навіть не могли собі дозволити відпочинок біля моря¹³.

У 1970-х — 1980-х роках дуже популярним видом дозволя серед інтелігенції став активний відпочинок. Часто виїжджали до лісу або річки, збирали гриби, ягоди, суцвіття дерев і трав, влаштовували велосипедні прогулянки містом або за його межами. Поширеним видом аматорського спорту серед вчителів були ковзани, набули популярності лижі, спортивний і гірський туризм, альпінізм. (Записано зі слів Майстренка Григорія Яковича, 2.11.2014). Зберігалася традиція піших прогулянок парками, скверами, вулицями. Хобі у жінок було переважно в'язання та шиття.

¹¹ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. С. 201.

¹² Коган Л.Н. Интеллигенция в период развитого социализма. СИ. 1979. № 4.

¹³ Там само.

Захоплювалися фотографією. Відвідування кафе було вкрай рідко. (Записано зі слів Маришук Людмили Євгенівни, 2.11.2014).

До свят у трудовому колективі зазвичай готували гумористичні стінгазети, привітання для колег з нагоди ювілеїв у віршованій і пісенній формах. Зустрічі та свята в трудовому колективі були для педагогів традицією. У вихідні або святкові дні відвідували родичів або друзів. Важливою була і домашня робота. Жінки часто проводили вечір вихідного дня за прибиранням та прасуванням. Чоловіки тим часом займалися ремонтом техніки чи меблів. Зазвичай до домашніх свят та урочистостей (днів народження, ювілеїв, Нового року, 8 березня, 7 листопада) складали вірші, жартівливі поздоровлення. Ювілярам, винуватцям торжества дарували квіти, під гітару співали пісні¹⁴.

Отже, за радянських часів зовнішній вигляд педагога оцінювався не з точки зору того, наскільки його фасон відповідав моді, а з огляду на чистоту, скромність та акуратність. Тогочасні норми стверджували, що люди, неохайні в одязі, бувають здебільшого безладними і в роботі. У перші повоєнні роки, коли був великий дефіцит одягу, вчителі-чоловіки доношували військові форми. Жінки одягали прості сукні, переважно темних кольорів. Взимку часто можна було зустріти вчителів у валяннях та ватниках. З 1960-х років, коли мода починає проникати і в СРСР, педагоги теж слідкують за модними тенденціями. Можна було робити сучасну зачіску, вдягати модний одяг, але не забувати при цьому, що вчитель — людина, на яку рівняється молоде покоління. Тому стриманість та скромність в одязі, макіяжі та аксесуарах — основа зовнішнього вигляду радянського вчителя.

Для радянських вчителів найбільш розповсюдженою формою дозволя був похід у кіно. Навіть коли телевізори стали доступними, педагоги не відмовляли собі в цьому задоволенні. Поширеним був активний відпочинок, спорт, прогулянки в парках, читання книг та газет. Влітку вчителі відпочивали переважно недалеко від свого місця проживання.

Загалом умови життя шкільних вчителів провінційних міст та сіл УРСР досліджуваного періоду були доволі скромні, навіть аскетичні, що цілком задовольняло радянську владу, для якої освітяни — це та професійна й соціальна група, яка особистим прикладом мала демонструвати молодому поколінню байдужість до матеріальних благ та утверджувати ідеали комуністичного суспільства.

¹⁴ Там само.

REFERENCES

1. Belova, N. (2015). Povsednevnaia zhizn uchitelei. Moskva: IEHA RAN [in Russian]. <http://static.iea.ras.ru/books/Belova.pdf>
2. Zubkova, E. (2000). Poslevoennoie sovetskoe obshchestvo: politika i povsednevnost, 1945–1953. Moskva [in Russian]. <http://vkist.ru/download/7830.pdf>
3. Intellektualnyi sloi v sovetskom obshchestve. Nekotoryie kharakternyie cherty sovetskoi intelligentsii [in Russian]. <http://www.samisdan.com/5/55/554-4gl1.htm>
4. Kohan, L. N. (1979). Intelligentsiia v period razvitogo sotsializma. SY, 4 [in Russian].
5. Fond 4, Unit 0045, Muzei istorii Fastivskoi serednioi zahalnoosvitnioi shkoly № 9 (dali — MIFSZSh № 9).
6. Fond 4, Unit 0474, MIFSZSh №9.
7. Fond 4, Unit 0490, MIFSZSh №9.
8. Fond 4, Unit 0503, MIFSZSh №9.
9. Prokhorenko, O. (2010). Naukovo-pedahohichna intelihentssiiia yak socialno-profesiinyi prosharok v 1945–1955 rr.: *Povoienna Ukraina: narysy socialnoi istorii (druha polovyna 1940-x — seredyna 1950-kh rr.)*. Kn. 2, 177–208. K. : Instytut istorii Ukrayiny NAN Ukrainy [in Ukrainian]. http://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Povoienna_Ukraina_narysy_sotsialnoi_istorii_druha_polovyna_1940-kh_seredyna_1950-kh_rr_ch_12.pdf

Yuliia Kuzmenko, Olha Korpas

THE CANONS OF APPEARANCE AND ORGANISATION OF LEISURE FOR TEACHERS OF PROVINCIAL TOWNS AND VILLAGES OF THE UKRAINIAN SSR IN 1945–1980s

Education system of the USSR gave the great opportunities for formation of a new type of person — Homo Sovieticus. So, the teacher was supposed to be an ideal of communist morality. The Communist Party has always followed the personal lives of teachers. Teacher's appearance has always been clearly regulated. Clothing, hairstyle, make-up was canonically restrained. Leisure was focused on self-education or socially useful activity.

The purpose of this publication is an illustration of Soviet teacher`s appearance (clothes, hairstyle, make-up, accessories) and leisure activities. So, the research is based on archival materials, memoirs and previous studies.

Having analysed the memoirs and previous studies, the author makes the following conclusions. In the USSR, the appearance of the teacher was not assessed in terms of fashion or style, but in terms of purity, modesty and precision. In the first postwar years there was a big shortage of clothing. Male teachers continued to wear military uniforms. Women dressed simple dresses, mostly dark colours. Since the 1960s, when the fashion began to penetrate the USSR, teachers also followed the trends. It was possible to make a fashionable hairstyle, to wear fashionable clothes. Widespread form of leisure was the watching movies in the cinema. Widespread were also active holidays, sports, walks in parks, reading books and newspapers.

Such aspects of the life of Soviet teachers as appearance and leisure are not studied enough. At the same time, this topic is promising. Scientific research can be supplemented with a large number of archival materials and photos. Besides, during the further study of this topic it should be used the method of oral history.

Key words: *Soviet intelligentsia, everyday life, way of life, microhistory, 20 century.*

Дата надходження статті до редакції: 25.09.2018.